

евка. Каменные балки, Чулек I, стоянки с микролитическим инвентарем Днепропольского Надпорожья, Большая Аккаржа. Более детальное сравнение типологического состава инвентаря, и в частности, форм острий и микролитов, а также деталей в их оформлении дает возможность утверждать, что стоянка Янисоль не может составлять одну локальную культуру ни с одним из известных степных памятников и в этом плане стоит обособленно.

Л. Ф. КОНСТАНТИНЕСКУ

Ранньоямні поховання північно-східного Подоння

Відомо, що ранньоямні поховання середнього шару Михайлівки та так званого репінського типу в ареалі ямної культурно-історичної області трапляються рідко. Це пояснюється не лише відсутністю або малою кількістю, а й тим, що в силу ритуальних традицій ямні племена залишали поховання в більшості випадків безінвентарними. В силу тих же традицій на ранньому і пізньому етапах розвитку вони нібито зберігають стійкість у поховальному обряді на всій території розселення (з невеликими відхиленнями в окремих локальних районах). Принципові різниці в поховальному обряді і в конструкції могил не виявлено. Цим і пояснюється складність виділення особливостей ранньоямного обряду. Перед фахівцями постало завдання знайти критерії для виділення поховань раннього етапу, за якими можна було б відрізнити їх від пізніших навіть при відсутності інвентаря. Тому особливо цінними є поховання з керамікою та іншими датуючими речами.

На жаль, невелика кількість таких поховань, відомих на сьогодні, не завжди являє собою повноцінний матеріал і тому не дає повної інформації про пам'ятку. Для одержання повної уяви про ранньоямні поховання мало простежити поховальну споруду у всіх деталях, а слід звертати увагу на топографію поховання в кургані, на конструкцію курганного насипу. Це значною мірою залежить від методики та якості розкопок і вивчення кургану в цілому.

Для виявлення критеріїв ранньоямних поховань особливий інтерес становлять кургани з кількома ямними похованнями, між якими простежуються стратиграфічні співвідношення. Такими є досліджені Донецькою експедицією Інституту археології АН УРСР у 1977 р. кургани № 6 поблизу с. Кременівка та № 1 неподалік с. Волонтьорівка (околиця міста Жданова) Донецької обл. Обидва кургани споруджені в ранньоямний час.

Курган № 6 с. Кременівка Володарського р-ну. Він належав до групи курганів, розташованих на вододілі річок Калки та Кальчика, висотою 1,8 м, діаметром 30 м. В кургані виявлено 11 поховань. Серед них п'ять ямних (№ 4, 6—9). Перший насип споруджено над чотирма основними похованнями (№ 6—9), які були впушені з рівня давнього горизонту. Викиди з них лежали на давній денній поверхні. Насип в розрізі мав форму зрізаного конуса, тобто був з плоскою верхівкою. З його поверхні впушене ямне поховання № 4, над яким споруджена досипка. Всі інші поховання впушені вже в готовий курган (рис. 1).

Поховання 6 — основне, трапилося в центрі кургану на глибині 3,15 м від Р (репера). Викид суглинку лежав на північ від ями. На рівні давнього горизонту пляма мала овальну форму розміром 1,8×1,24 м. На глибині 0,28 м в материкі виявлено уступи завширшки 0,4—0,45 м, в яких збереглися залишки дерев'яного перекриття, що своїми зовнішніми торцями щільно опиралися в стінки. З часом центр закладки завалився, але та частина, що лишилась, зберегла структуру кладки (масивні розміром 0,25—0,3 м в діаметрі колоди укладені вздовж могили). Поховальна яма розміром 1×0,5 м, глибиною 40 м від давнього горизонту (ДГ), неправильної прямокутної форми, орієнтована по лінії захід-захід-південь — схід-схід-північ. Поховання дитяче, на спині, із підібга-

ними ногами, головою на південний схід. Біля черепа грудка вохри. Дно покрито товстим шаром тліну білого, коричневого та сірого кольорів (рис. 2, 1).

Поховання 7 — основне, трапилось поруч з похованням 6 на глибині 2,21 м від Р. Над могилою залишки дерев'яного перекриття. Яма прямокутної форми 1,4×1 м, глибиною 0,5 м від ДГ, орієнтована з заходу на схід. Поховання дитяче. Кістяк поруйнований гризунами. З залишків видно, що небіжчик лежав на спині, головою на схід. В заповненні могили трапились фрагменти круглодонного горщика. На дні слід від вохри (рис. 3, 3), фрагменти стінок горщика з кулястими боками, нижня частина якого не орнаментована, під вінцями орнаментована під вінцями орнамент з косих ліній, залишених зубчастим штампом (рис. 3, 4).

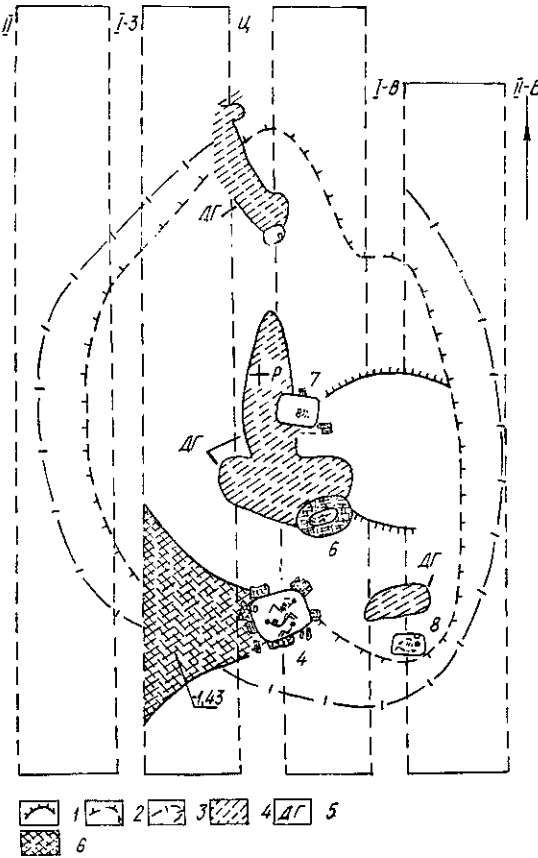

Рис. 1. Загальний план кургану № 6 с. Кременівка:

1 — межі давньої горбистості; 2 — межі давнього горизонту; 3 — засип І; 4 — суглинковий викид; 5 — давній горизонт; 6 — викид в насипу.

із слідами розчосів. В глибині велика домішка товченої мушлі (рис. 3, 2). Біля колін виявлено маленький фрагмент бронзи.

Поховання 9 — основне, трапилося в північно-західній частині кургану на глибині 2,36 від Р. Воно вміщене з рівня ДГ. Яма неправильної прямокутної форми з округленими кутами 0,75×0,6×0,5 м, орієнтована з заходу на схід. На дні ями, поруйнованої кротовинами, трапились залишки дитячого кістяка, орієнтованого головою на схід. Праворуч від черепа виявлено горщик сірого кольору з яйцеподібним тулубом, з ледве відігнутою шийкою, що повільно переходить в корпус. По вінцях ряд шнурового відбитка, шийка орнаментована косо прокресленими лініями, а плічка — відбитками одинарного шнура у вигляді 11 горизонтальних пасм, під якими прокреслений зигзаг, що оперізує тулуб. Поверхня горщика сіро-рожева, на зламі червоного кольору, в глині домішка товченої мушлі.

Поховання 4 трапилось на рівні 4,28 м від Р, впущене у перший насип. Викид з нього лежав на поверхні. Поховальна споруда типу ями з заплічками глибиною 2,8 м складалася з верхньої та нижньої камер.

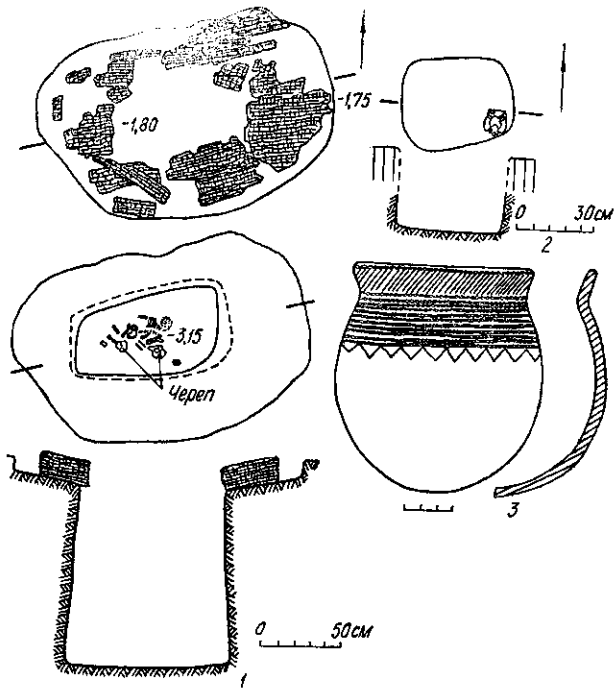

Рис. 2. Плани поховань та горщики з кургану № 6 с. Кременівка:

1 — поховання № 6; 2 — поховання № 9; 3 — горщик з поховання № 9.

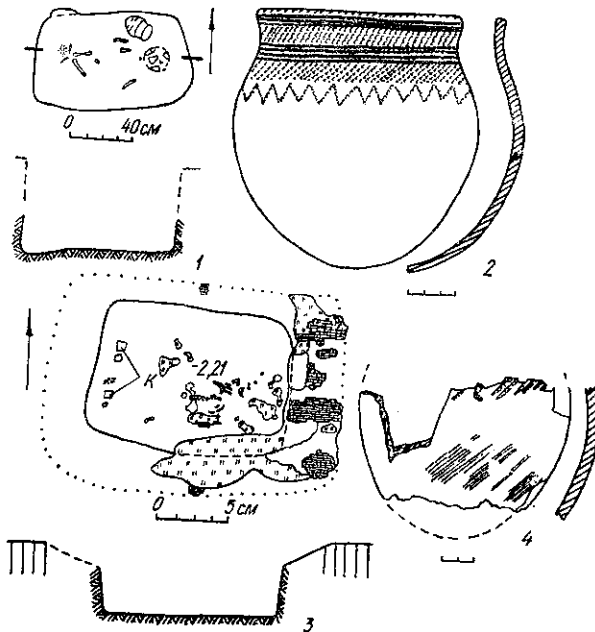

Рис. 3.

1 — план поховання № 8; 2 — горщик з поховання № 8; 3 — план поховання № 8; 4 — горщик з поховання № 7.

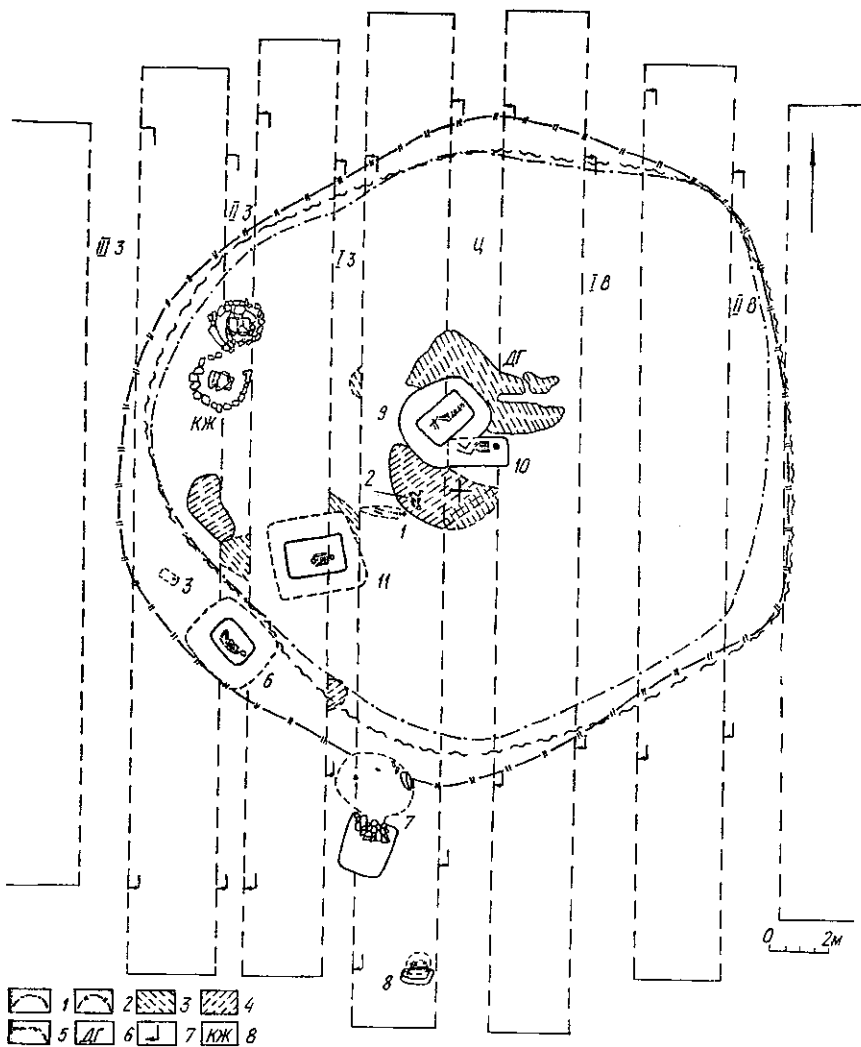

Рис. 4. Загальний план кургану № 1 Волонтьорівка (м. Жданів):

1 — насип I; 2 — насип II; 3 — викиди на поховальному ґрунті; 4 — викиди в насипі; 5 — межі давнього горизонту; 6 — давній горизонт; 7 — межі кресленої бровки.

Дерев'яне перекриття знаходилося на рівні ДГ. В західній частині на заплічках трапилась щелепа тварини. В похованні виявлено три кістяка (два дорослих та дитячий). Скелети дорослих лежали скорчено на боці, орієнтовані в протилежних напрямках на захід та схід. Дитячий кістяк скорчений, на правому боці, головою на північний схід. Черепа всіх небіжчиків посипані вохрою.

Курган № 1, Волонтьорівка (м. Жданов). Розташований в заплаві р. Кальміус висотою 3 м, діаметром 38 м. В кургані виявлено 11 поховань, серед яких 7 ямних (№ 3—6, 9—11) (рис. 4).

Під першим насипом кургану трапились поховання № 3—5, 10, які були впушені в материк з рівня ДГ. Поховання № 6, 9, 11 були впушені в готовий курган № 1, мали досипки.

Поховання 3 — основне, виявлено в південно-західному секторі кургану на глибині 3,9 м від Р, з рівня ДГ. Могила прямокутної форми (0,53×0,27), глибина 0,3 м, орієнтована з північного заходу на південний схід. Заповнення біля дна — чорнозем, насичений вохрою. На дні трапився кістяк дитини, орієнтований на південний схід. Положення корпусу простежити не вдалось. На схід від черепа виявлено кругло-

донний горщик у фрагментах. Череп та дно ями посипані вохрою (рис. 5, 4).

Поховання 4 — основне, трапилось під північно-західним краєм першого насипу на глибині 4,06 м від Р у кромлесі діаметром 2 м, спорудженому з вапнякових брил, вкопаних вертикально в поховальний ґрунт. Поховальна яма в центрі кромлеху перекрита кам'яними брилами. Яма (0,7 × 0,45 × 0,65 м від ДГ) орієнтована з північного заходу на південний схід. Кістяк дитини лежав на спині з піднятими догори колінами, орієнтований головою на південний схід. Праворуч від черепа трапився горщик, а навкруги його вохра. Під західною стінкою кілька вуглинок (рис. 5, 1, 2).

Горщик круглодонний, приземкуватий, з широким горлом та прямою шийкою, прикрашалися гребінцевим та крупним шнуровим відбитками. Поверхня горщика сіро-коричневого кольору, на внутрішній стороні та по дещу сліди грубих розчосів (рис. 5, 3).

Поховання 5 — основне, виявлено поруч з похованням № 4 на глибині 4 м від Р, в кромлесі діаметром 2 м, влаштованому на ДГ. На північний схід від кромлеху в 0,3 м від нього на ДГ трапились круглодонний горщик, плоскодонна чаша з ручкою та фрагменти кісток тварин, грудочка вохри, перепалена кістка. В центрі кромлеху могила, перекрита двома кам'яними брилами впоперек. Яма прямокутної форми 0,95 × 0,6 м, глибина 0,65 м від ДГ, орієнтована з заходу на схід. Заповнення ями над кістяком насичене вохрою. На дні кістяк дитини, випростаний на спині з піднятими догори колінами, що розпалися ромбом. Руки вздовж тулуба, голова на схід. Праворуч від черепа горщик, біля ніг небіжчика кілька шматочків деревного вугілля.

Горщик з поховання круглодонний, з сферичним тулубом, прикрашений по шийці та плічкам чотирма горизонтальними прокресленими ламаними лініями. Поверхня чорного кольору, в глибині домішка мушлі (рис. 6, 3). Горщик, виявлений поза похованням, має яйцеподібний тулуб, високу шийку, орнаментовану косими прокресленими лініями та двома (прямою та хвилястою) шнуровими відбитками (рис. 6, 2). Чаша (плоскодонна) з ручкою, в якій є горизонтальний отвір, прикрашений по вінцях та тулубу прокресленими лініями в ялинковому стилі (рис. 6, 4). Горщик та чаша мають, очевидно, пряме відношення до поховання № 5 або до двох споруд відразу.

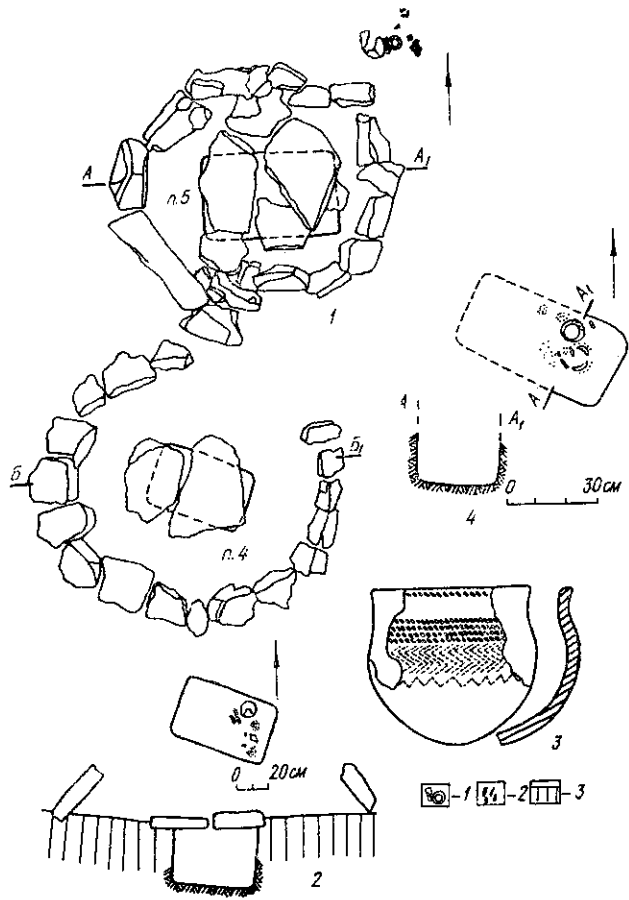

Рис. 5. Плани поховань та посуд з кургану № 1 Волонтьорівка:

1 — кромлехи поховань № 4, 5; 2 — плани поховання № 4; 3 — горщик з поховання № 4; 4 — план поховання № 3.

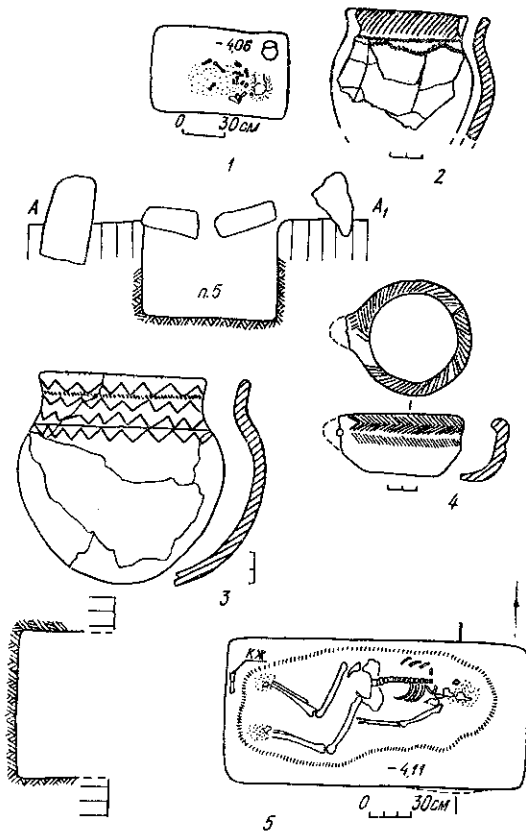

Рис. 6.

1 — план поховання № 5; 2 — горщик з кромлеху поховання № 5; 3 — горщик з поховання № 5; 4 — чаша з кромлеху поховання № 5; 5 — план поховання № 10.

Поховання № 10 — основне, трапилося в центрі кургану, на рівні 4,11 м від Р. Викид з ями на поверхні ДГ. Могила прямокутна, видовженої форми з заходу на схід $2,1 \times 1$ м, глибиною 0,63 м. Кістяк дорослої людини лежав на спині з підігнутими в колінах ногами, руки вздовж тулуба, головою на схід. Біля черепа посипка вохрою (рис. 6, 5).

Пізніше в курган були впущені ще три ямні поховання, які значно відрізняються від основних, більш ранніх, але мають багато спільного між собою. Це типові для впускних поховань ями з заплічками, влаштованими на рівні ДГ, глибокі в нижній частині, просторі, прямокутні з заокругленими кутами, орієнтовані в східному напрямку, з невеликими відхиленнями (рис. 4). Всі три поховання з кістяками дорослих, які лежали не в анатомічному порядку. Враження, що небіжчики були поховані в розкладеному стані, але їх намагалися покласти в традиційне положення головою на схід. Навколо кістяків вохра. Дно покрите шаром перепалених кісток.

Розглянуті кургани відносяться до ранньоямного часу і являють собою могильники групового характеру. Перший насип в обох випадках споруджений не над одним похованням, а над кількома одночасовими могилами. В кургані поблизу Жданова це поховання № 3—10, а в кургані 6 с. Кременівка це поховання № 6—9.

Порівнюючи та аналізуючи ці могильники, неважко помітити, що поховальний обряд всіх основних поховань однотиповий, хоч надмогильні споруди різні. Це могили невеликих розмірів, навіть якщо це поховання дорослого, видовжені, прямокутної форми, неглибокі (0,5—0,6 м), східна орієнтація кістяків у скорченому положенні на спині, з руками, випростаними вздовж тулуба. У всіх наявні посипка вохрою та кераміка. Можна без сумніву сказати, що обидва кургани споруджені приблизно в один час. Відносний вік поховань визначає супроводжуюча їх кераміка. В похованнях представлені горщики двох типів.

Перший — круглодонні, стрункі, з високою прямою, ледве відігнутою назовні шийкою, що плавно переходить в тулуб. Орнамент займає верхню частину тулуба та шийку й виконаний шнуровим і гребінцевим штампом та прокресленими лініями.

Другий — приземкуваті, з опуклобоким тулубом, круглодонні з широким горлом та високою шийкою, прикрашені шнуровим та гребінцевим штампом. В орнаментатії горщиків неодмінним елементом є зигзаг. Він завершує композицію, іноді є основним елементом. В глині посуду значна домішка товченої мушлі.

Найближчою аналогією цій кераміці є горщик з с. Заможного — Північно-Східне Приазов'я, виявлений в закритому комплексі з брон-

зовим ножем новосвободинського типу¹. За формою, технікою виконання орнаменту, орнаментальними мотивами цей посуд близький до кераміки середнього шару Михайлівського поселення², горщики з поховань — с. Вільногрушівки на Запоріжжі³, Верхньої Майовки на Дніпропетровщині⁴, Бикової⁵, Досанг, хут. Репіна⁶. Тому нам здається можливим розглянути поховання поставити в один хронологічний ряд з уже відомими ранньоямними пам'ятками Подніпров'я, Подоння, Поволжя.

Особливу увагу привертають поховання 4, 5 з кургану № 1 (поблизу м. Жданова) з індивідуальними кромлехами та кам'яним перекриттям. Присутність їх під одним насипом з похованнями 3, 10 говорить про їх відносну одночасність (в рамках ранньоямного часу), але можна припустити, що поховання в кромлехах були споруджені дещо раніше, ніж поховання 10, і існували деякий час без насипу. Після спорудження поховання 10 був насипаний перший курган, який перекривав своїм краєм поховання 4, 5. Тому вони опинилися під полою насипу.

Фактів існування безкурганних могильників з кромлехами відомо немало на сусідніх територіях — на Середньому і Нижньому Дніпрі, Приазов'ї. Звичай закладати могили кам'яними брилами та влаштувати навколо них кромлехи виникає в степовій смузі ще в часи неоліту, а в добу ранньої бронзи має подальше поширення. В ямний час цей обряд існує поруч із звичаєм ховати під курганами насипами⁷. В даному випадку в похованнях 4 та 5 простежуються архаїчні риси.

При розгляді ранньоямних поховань привертає увагу той факт, що всі виявлені в них горщики супроводжували дитячі кістяки. Вже не раз дослідники ямних пам'яток помічали, що більшість інвентаря (головним чином горщики) походить з дитячих поховань⁸. Ця тенденція характерна як для раннього, так і для пізнього часу.

Треба зазначити, що в свій час ще М. Макаренко, аналізуючи Маріупольський могильник, звернув увагу на те, що саме дитячі поховання (їх 6 із 130) супроводжуються найбільш різноманітним і матеріально ціннішим інвентарем⁹.

Таким чином, є підстави вважати, що традиція особливого відношення до дітей, яка відобразилась в поховальному обряді, бере свій початок в ранні часи і зберігається протягом всієї доби міді — ранньої бронзи.

Таким чином, дані могильники були груповими, над одним з яких споруджено насип з плоскою верхівкою. В ранньоямний час одночасно існувала традиція ховати померлих як в простих ямах з перекриттям, так і в кромлехах з кам'яним закладом. Трапляються також і ями з заплічками на рівні материка. Характерна стійкість поховального обряду: східна орієнтація, скорчені на спині покладення, наявність посуду, посипка вохрою. Інвентар у більшості випадків супроводжує дитячі поховання.

¹ Братченко С. Н. Матеріали до вивчення ямної культури Північного Приазов'я. — Археологія, 1973, вип. 11, с. 21—27.

² Шапошникова О. Г., Лагодівська О. Ф., Макаревич М. Л. Михайлівське поселення. — К., 1962, с. 81—97.

³ Телегін Д. Я., Братченко С. Н. Матеріали раннього енеоліта, погребення ямної і катакомбної культур. — В кн.: Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье. К., 1977, с. 6.

⁴ Ковалева И. Ф., Марина З. П. Раннеямные погребения «репинского» типа в курганах степного левобережья Днепра. — В кн.: Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения. Днепропетровск, 1976.

⁵ Смирнов К. Ф. Быковские курганы. — МИА, 1960, вып. 78, с. 169—268.

⁶ Даниленко В. Н. Энеолит Украины. — К., 1974, с. 78—80.

⁷ Іллінська В. А., Ковпаненко Т. Т., Петровська Є. О. Розкопки курганів епохи бронзи поблизу с. Первомаївка. — АП УРСР, 1960, т. 9, с. 137—140; Лагодівська О. Ф. Кам'яні закладки Надпорожжя. — Там же, 1949, т. 2, с. 159—180; Добровольський А. Кам'яні закладки в околицях Тавіланого острова. — Там же, с. 180.—191.

⁸ Шапошникова О. Г., Бочкарев В. С., Шарафутдинова И. Н. О памятниках эпохи меди — бронзы в бассейне р. Ингула. — В кн.: Древности Понингуля. — К., 1977, с. 14—18.

⁹ Макаренко М. Мариупольський могильник. — К., 1933, с. 17.

Л. Ф. КОНСТАНТИНЕСКУ

Раннеямные погребения северо-восточного Подонья

Резюме

Публикация освещает новые материалы по вопросу о ямной культурно-исторической общности.

Из раскопанных Донецкой экспедицией ИА АН УССР в 1977 г. курганов два (№ 6 у с. Кременевка и № 1 у г. Жданова Донецкой обл.) представляли собой раннеямные групповые могильники. В каждом под первой насыпью совершены одновременно по четыре захоронения. В кургане № 1 (г. Жданов) два погребения из основных были окружены индивидуальными кромлехами и перекрыты известняковыми плитами. Основная масса детских погребений сопровождается сосудами, близкими по форме и орнаменту керамике среднего слоя Михайловки и репинского типа.

Н. О. ЛЕЙПУНСЬКА

Ливарні форми з Ольвії

Ливарні форми належать до тієї категорії археологічного матеріалу, яка в розкопках Ольвії, і зокрема Центрального кварталу, трапляються відносно рідко. Незважаючи на їх малочисельність, значення цих предметів не можна применшувати, оскільки вони є яскравими пам'ятками ремісничої діяльності ольвіополітів.

За роки робіт на Центральному кварталі трапилось близько 40 форм, з них 10 виявлено в останні роки¹ в елліністичних шарах: п'ять на території будинку Є-7, решта — на площі будинків Є-12 та Є-20. Необхідно зауважити, що інших свідчень бронзолivarного ремесла тут не виявлено.

Звичайно матеріалом для ольвійських форм елліністичного часу були фрагменти кераміки — амфор і черепиць. Для виготовлення шести форм використали розпиляні ручки родоських амфор, одні зробили з стінки такої ж амфори, дві — з фрагментів сінопських керамід. Такий матеріал форм дає можливість датувати їх не раніше III — початком II ст. до н. е.

Опубліковані форми призначались для відливання серег, браслетів та інших прикрас. При цьому в ряді випадків в одній формі з обох її сторін виготовляли різні вироби. Всі форми були двостулчасті — на них збереглися отвори для штифтів, звичайно свинцевих, які скріпляли дві половини*. Для виготовлення форм кераміку спеціально підготували. Відповідному щодо розмірів і форми фрагментові посудини надавали прямокутної або округлої (для браслетів) форми. Поверхню і краї старанно обточували і загладжували. Особливо уважно оброблялася та площа, на якій потім вирізувалося зображення. Рисунок спочатку помічали крапками і тонкими лініями, а потім уже вирізували «начисто». Отвори для штифтів висвердлювали і пропилювали ливники, які розширювалися до зовнішнього кінця.

Для виготовлення виробів у формах застосовувались найчастіше недорогі метали — олов'яністі бронзи, свинець, олово, низькопробне срібло. Сировина була привізена, швидше за все з районів Кривого Рога та балки Велика Дубівка².

Форми для серег та підвісок. У цій групі виробів переважають ливарні форми для відливки серег із звириними голівками, дуже поширені в усьому античному світі, і зокрема в Північному Причор-

* Питання технології ливарного виробництва в завдання роботи не входили.